

АТЕНА ПАШКО: ПІД УКРАЇНСЬКИМИ ЗНАМЕНАМИ

«Не важливо скільки років ти прожив,
важливо, наскільки якісно»
Олександр Сергієнко

Мирослава Пінковська
науковиця,
Інститут ядерних досліджень
НАН України,
м. Київ

Весна 2012 року. З гілкою розквітлої верби в руках я простувала до лікарняного корпусу алеєю Феофанівського парку, яка по годинній їзді транспортом зустріла мене спокоем і умиротворенням. Була майже безлюдна. Останні острівці снігу стікали тоненькими струмочками по асфальті, призахідне сонце мережило золотом верхівки виструнчених уздовж дороги дерев, що вже прокидалися від зимової сплячки, з-під замшілого листа пробивалися куці кущики трави і яскраво-зеленого чистотілу. Одним словом, весна.

Я вибралася провідати *Атену Пашко*. Її донька Ірина мусила повернутися до Львова на кілька днів, залишивши маму під опікою задалегідь винагородженого персоналу лікарні, але все-таки відчувала себе певніше, коли заглядав хтось зі знайомих. Тепер це було зрідка на відміну від того разу, коли пані Атена лежала з інфарктом після трагічної загибелі *В'ячеслава Чорновола*. Тоді їй надали окрему палату з передпокоєм, на столі красувався величезний букет від Голови «Народного руху України» *Геннадія Удовенка* і хтось із медперсоналу постійно приходив перепитати, чи не треба ще чогось. Тепер вона ділила лікарняний простір з балакучою і дещо обтяжливою російськомовною сусідкою, що вечорами полюбляла надто голосно вмикати телевізор. На щастя, сьгодні сусідки не було. Пані Атена виглядала ослабленою, але, як завжди, привітною. Глянула в бік дзеркала, в якому відображалися жовтогарячі тюльпани: «*Це від Василька (онука – М.П.). Правда, дуже мені личать?*»

Це була наша остання зустріч. Через день, 20 березня 2012 року, Атени Пашко не стало.

Не знаю, чи зумів би амбіційний і запальний Вячеслав Чорновіл, коли б його обрали першим українським Президентом, утримати гетьманську булаву в політично розхитаній пострадянській Україні, але те, що його дружина Атена Пашко стовідсотково видавалася на першу леді, не викликало сумнівів. Невисока елегантна білявка, що до останніх днів залишалася красунею і мала вигляд лагідної особи, повністю відданої чоловікові, насправді була людиною твердої волі й крицевого характеру. Належала до представниць тих галицьких патріотичних родин, де українство всмоктувалося чи не з молоком матері й де жила готовність «*з вогнем завзяття все Тобі (себто, Україні – М.П.) віддати в боротьбі*». Всі, хто знали пані Атену, можуть підтвердити, що Бог і Україна справді були її життєвим кредо. Тож у патріотичній пресі слушно писали, що саме тому їй судилося не доля панянки з порядної родини, для якої ідеалом є родинне вогнище, а буремне життя, сповнене небезпек, запеклої боротьби, переслідувань, романтичних пригод, болю і слави. Приятель Славка Чорновола *Роман Корогодський* характеризував її так: «*Одне слово – декабристка... Революційна романтика в країні вічної мерзлоти*».

Атена-Святомира Пашко (10.10.1931 – 20.03.2012) – учасниця українського правозахисного руху, голова Союзу українок, дружина і соратниця В'ячеслава Чорновола

Все в ній було нетривіально романтичним. Починаючи від імені Атена-Святомира. Незвичне для села Пруси (Бистриця) на Львівщині, де вона народилася, ім'я давньогрецької богині для улюбленої доні вибрав батько, вчитель німецької мови та історії стародавнього світу. Завдяки батькам Атена-Святомира ще змалку усвідомлювала себе україночку. Польська довоєнна влада не була прихильною до українців, тож батька відправили вчителювати подальше від рідних місць, аж під Варшаву. Звичайно, розмовною мовою поза домом була польська. Але мале дівча, коли її питали, як вона називається, гордо відповідала: «Тінка», себто українка. Вже тоді була надзвичайно харизматична й побожна.

Розповідала, що якось знайшла померлого горобчика, вельми побивалася, зробила йому могилку і ревно молилася в капличці на краю садиби з вірою, що може вимолити пташці воскресіння. Коли дорослою, вже як голова Союзу українок, приїхала до Варшави, то попросила повезти в родинні місця. Яка ж була радість, коли господиня оселі підтвердила, що саме на тому місці, яке вона запам'ятала, колись і справді стояла капличка.

Нічого дивного, що з такою уявою вже в дитинстві вилвала почуття на папері й зазнала перших літературних успіхів (знайомі пророкували їй письменницькі лаври). Захопленими слухачами стали навіть «упівці» (від УПВ – М.П.) з лісової криївки біля їхнього села, яким присвячувала патріотичні вірші, бо ще дванадцятирічною школяркою мала зв'язок із повстанцями і попри небезпеку потай передавала підпільні повідомлення в сусіднє село. Казала, що на кілька таких віршів навіть було складено пісні.

От таке воєнне дитинство.

Хист до поезії залишився на все життя. Як і готовність відстоювати правду. Від природи гуманітарій, за батьковою настановою скінчила у Львові Лісотехнічний інститут (з огляду на повоєнну ситуацію в Західній Україні фах хіміка видавався батькові безпечнішим, аніж літературна

творчість), працювала інженером, одружилася з відданим родині й залюбленим у мистецтво **Василем Волицьким**. Сімейні обов'язки, взірцеве галицьке господарювання під опікою мами, діти, Великдень, Різдво, іменини й будні, відпочинок у Карпатах... Потрохи віршувала.

Але амбітній душі цього було мало, і всі ці речі не могли заслонити їй світ. Особливо, коли родина оселилася у Львові й зав'язалися нові знайомства з тими, кого згодом назвуть «шістдесятниками». Тоді, на хвилі хрущовської відлиги, почали повертатися в'язні сталінських таборів, привідкривалися сторінки забороненої і сфальшованої недавньої історії, в інтелігентських родинах Києва і Львова збиралися громадки однодумців, що не тільки смакували борщами й варениками і співали журливих пісень, але допомагали жертвам політичних репресій, писали листи протесту проти незаконних арештів діячів культури, виготовляли і розповсюджували самвидав. Атена приятелює з подружжям **Ірини й Ігоря Калинців**, **Стефанією Шабатурою**, братами **Михайлом і Богданом Горинями**, **Михайлом Косівим**, а через них знайомиться з **Іваном Світличним**, **Борисом Антоненком-Давидовичем**, **Михайлиною Коцюбинською** – київською літературною публікою, освіченою, і, що найважливіше, україноорієнтованою. Через кілька років саме в київському помешканні відомого дисидента **Івана Світличного** доля звела Атену Пашко з **В'ячеславом Чорноволом**, і ця подія стала істотною віхою в їх житті.

На той час В'ячеслава добре знали – як у патріотичних колах, так і в КГБ – через його бунтівну вдачу та виразно проукраїнські позиції. Талановитий журналіст, віком десь під тридцять, і, як згадують друзі, – чарівливий молодик, доброзичливий і жартівливий у товаристві, любив співати, весело сміявся і полюбляв анекдоти. Навіть устиг двічі приміряти узи Гіменея і мав двох синів. Коли ж ішлося про Україну, то ставав затятим і непримиримим.

Вже тоді мав опінію лідера дисидентського руху. Один із небагатьох, хто тоді вірив у незалежність України і робив усе, аби це стало реальністю. У зверненнях до офіційних органів і в публічних виступах усіяко протистояв владі, виступав за відродження української мови, культури і навіть державного суверенітету. Знаковими стали його відверто антикомуністична промова на відкритті пам'ятника Тарасові Шевченку в гуцульському селі Шешори і підтримка **Івана Дзюби** після виступу про арешти в середовищі творчої інтелігенції на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна». Щодо другого, то від учасників обох згаданих подій знаю, що саме В'ячеславові належить сакраментальна фраза: «Хто протестує проти політичних арештів – встаньте!»

Великий розголос викликав його підпільно виданий у Львові 1967 року документальний збірник «Лихо з розуму (Портрети двадцяти „злочинців“)» з матеріалами про політв'язнів серед української інтелігенції 1965–1966 років, списками ув'язнених у Дубравлагу в Мордовії учасників боротьби за незалежність України 1942–1954 років, а також українців, засуджених за релігійні переконання. За цю працю автор зазнав політичних переслідувань і вперше потрапив за ґрати, а вже через рік отримав британську Міжнародну журналістську премію. Передану на Захід книжку відразу переклали англійською, а згодом – французькою, і вона принесла Чорноволу славу поза межами

України. (До речі, в 1970-ті «Лихо з розуму», як і «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби, побували й у мене в руках, але, дяка Богу, не під час обшуку в батьківському домі, інакше й на мою родину чекало би більше лиха).

Атена Пашко та В'ячеслав Чорновол

А історія Атени Пашко після знайомства з Чорноволом набула особливого драматизму. Побачивши в ньому споріднену душу, вона не побоялася кинути виклик суспільству й пов'язала з ним долю (оскільки в той час обое перебували в подружжі, навіть у колі дисидентів не всі сприйняли такий крок). Узаконити стосунки вдалося вже значно пізніше, після не одного кола радянського пекла.

Майже чверть віку Алена стояла поруч із чоловіком – дисидентом-політв'язнем – у боротьбі за українську незалежність, звісно, під «опікою» КГБ. І аж до 1991 року тривали переслідування і цькування – від заборони друкувати твори й обшуків до звільнення з роботи й навіть арешту. Особливого боліло, що за її вибір мусили розплачуватися найрідніші – мама й неповнолітня ще донька Ірина.

Романтичні стосунки з В'ячеславом Чорноволом припали на пору «Українського вісника». Коли в лютому 1969 року його звільнили після першого ув'язнення за амністією, про офіційну журналістську роботу не могло бути й мови, тож усі професійні вміння В'ячеслав спрямував на видання позацензурного часопису з інформацією про політичні репресії в Україні та хронікою українського національного спротиву. Видання мало промовисту назву «Український вісник». Завдяки добре продуманій конспірації вдалося протриматися три роки і підготувати аж шість випусків. Безпосередньо до видання були причетні лише кілька осіб: **Оленка Антонів, Надійка Світлична, Ніна Строката-Караванська, Валентин Мороз, Юрій Шухевич**. Їхні імена Чорновол називав наприкінці 1980-х; а вже 1996 року перерахував усіх, хто допомагав створювати і поширювати «Український вісник», додавши до переліку **Людмилу Шереметьєву, Ярослава Кендзьора, Михайла Косова, Миколу Плахотнюка**. І, звісно ж, Атenu Пашко.

Якраз тоді закохані зустрічалися. За словами його сестри Валентини, В'ячеслав «*брав по кілька друкованих сторінок, ховав у рукавах, і йшов до неї ніби на побачення. І так десь, беручись під руки, вони ці листочки передавали, а вже потім вона несла їх до друкарки*»¹.

Так створювали часопис «Український вісник». Органи держбезпеки вже після першого випуску підозрювали, хто організатор, і стежили за Чорноволом, та знайти вагомий докази тоді не змогли (затримана з матеріалами кур'єрка не знала прізвищ членів редколегії). 12 січня 1972 року Чорновола знову заарештували. Цей день увійшов в історію дисидентського руху як «*арештована коляда*», або «*погром опозиційної інтелігенції*»: КГБ розпочав жорстокі репресії проти осіб із громадянською позицією. Їм висували звинувачення у «*виготовленні, розповсюдженні, зберіганні літератури наклепницького характеру, участі у вертепах, ворожому ставленні до радянської соціалістичної системи, ініціативі створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої*». Декого звинуватили навіть у шпигунстві, використовуючи сфальшовані свідчення бельгійського студента українського походження **Ярослава Добоша**. Дисидентів залякували судами, в'язницею, «психушками», переслідуванням рідних і близьких.

Загалом 1972 року «справедливі» радянські суди засудили 89 дисидентів. Лише за два дні січня у Львові крім Чорновола волі позбавили поетесу **Ірину Стасів-Калинець**, студента-заочника **Івана Геля**, мисткиню **Стефанію Шабатуру**, журналіста і літературознавця **Михайла Осадчого**, історика **Ярослава Дашкевича**, а до слідчої в'язниці у Києві потрапили літератор **Іван Світличний**, поет **Василь Стус** і його аспірантський приятель **Леонід Селезенко**, психолог **Євген Сверстюк**, літературознавиця **Зіновія Франко**, математик **Леонід Плющ**. За кілька днів після затримання львівських дисидентів КГБ провів обшуки в помешканні Чорновола (вилучили книжки, рукописи, чернетки листів і заяв, друкарську машинку, радіоприймач), а також у затриманих «можливих співучасників», зокрема в інженера **Атени Волицької (Пашко)**, поета **Григорія Чубая**, працівниці музею етнографії **Людмили Шереметьєвої** (дружини **Ярослава Дашкевича**), викладачки університету **Любові Попадюк**, згодом – у мистецтвознавця **Богдана Гориня**, спортивного інструктора **Ярослава Кендзьора**. Підозрюваних неодноразово викликали на допити, всіляко залякували, влаштовували публічний осуд, звільняли з роботи, студентів відраховували з вишів.

Чорноволові насамперед інкримінували причетність до «Вісника», але він навідріз відмовлявся давати свідчення, вважаючи свій арешт незаконним. Одним із його аргументів було те, що шостий випуск часопису вийшов друком уже після його ув'язнення (передбачаючи свій арешт, В'ячеслав завбачливо передав матеріали **Михайлові Косіву**). Тоді «кагебісти» вдалися до неодноразово випробуваної практики шантажу, затримавши сестру Валентину і дружину Атenu Пашко. Алена емоційно описувала, як їм спеціально організували зустріч у коридорі тюрми, коли їх вели під конвоем назустріч одне одному: «*Коридор був темний, а він йшов у білій сорочці, світло від нього лилося. В'ячеслав підняв руки і гучно вигукнув: «Атенонько, сер-*

¹ «Алена Пашко прожила життя, сповнене пригод, дилем, романтики і авантюр». Цит. за: https://zikua.tv/news/2012/03/23/atena_pashko_prozhyla_neymovirne_zhyttya_sestra_chornovola_340473

² Дисидентські комунікації в Україні (1960 – початку 1990 рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками: хрестоматія для студентів спеціальності 061 «Журналістика» / О.С. Мельникова. – Маріуполь: Центр друку "Калейдоскоп", 2018. – С. 45.

денько, тримайся!». Якийсь гуркіт, тріскіт. Було відчуття близькості після цієї зустрічі»². До слова, спеціально заслана органами «співчутлива» співкамерниця, випитавши в Аteni про ту зустріч, переконувала її покаятися, бо, мовляв, насправді Чорновіл гукав: «Признайся»...

На знак протесту В'ячеслав Чорновіл оголосив сухе голодування. 12 квітня 1973 року Львівський обласний суд засудив його за «антирадянську агітацію і пропаганду» на шість років позбавлення волі у таборах суворого режиму і три роки заслання. Половину терміну він провів у штрафному ізоляторі в «посьолку» Барабашево, потім його етапом відправили на заслання в Якутію у Нюрбу. Треба сказати, що сибірська епопея Чорновола теж рясніла «антирадянщиною». Він і за колючим дротом зберігав лідерські позиції, писав звернення до урядових інстанцій, неодноразово організовував і брав активну участь у голодуваннях і протестних акціях, заслуживши серед політв'язнів прізвисько «зеківський генерал». Оскільки перед арештом Аteна з В'ячеславом не мали змоги оформити шлюб юридично, з позиції радянської моралі вона не вважалася його дружиною і не мала права на тюремне побачення. Побралися вже на засланні. В подарунок Аteна отримала від нареченого великий гуцульський перстень і «безмежне море тайги».... От як зафіксувала «декабристську романтику» сестра Чорновола Валентина: «Аteна так його і чекала весь цей час. Вже потім, як третє було ув'язнення, то там, у засланні, вони розписалися. І є така фотографія – вона у вишиванці, сидять десь там у тій Якутії, святкують весілля»³.

Але родинна ідилія тривала недовго. На засланні Чорновіл вступає в Українську Гельсінську групу, за що невдовзі довелось розплачуватися: його засудили знову, тепер за сфабрикованим звинуваченням у замаху на згвалтування (як тоді іронізували дисиденти – «олімпійські арешти»). «Страхуючись» перед Олімпіадою 1980 року, влада затримувала або виселяла можливих протестантів якнайдалі від місць її проведення. А політв'язнів-«рецидивістів» на кшталт Чорновола (ще й із таким послужним списком, як відкрита опозиція до влади й участь у Гельсінській групі) арештовували за суто кримінальними статтями.

Звісно, тільки люди великої мужності могли вистояти в багатолітній виснажливій боротьбі з такою нелюдською каральною системою. І за тими героями часто стояли їхні дружини, матері, сестри, котрі підтримували арештованих у «великій зоні». Нерідко вони наражалися на публічну ганьбу і шантаж, цькування й психологічний тиск з вимогою «відмежуватися від антирадянських дій» засуджених. А ще треба було утримувати родину, збирати посилки на заслання, вимагати побачень, набравши пакунків, їхати перекладними в невідомість, бо не знати, чи в останню мить, уже перед табірними воротами, побачення не скасують. Повертаючись же додому, їм доводилося шукати способи передавати таємні послання від в'язнів на Захід.

Аteна Пашко була однією з таких жінок. Уже згодом в інтерв'ю **Миколі Матусевичу**, приятелеві і побратиму по боротьбі, згадувала: «Чи не хотілося мені, щоб чоловік об-

лишив боротьбу? <...> Була, звичайно, мрія, щоб ми жили спокійно, щоб все було добре, але щоб він заради цього міняв свій спосіб життя – ні, ніколи. Від обшуків, арештів тільки зростало обурення на ту систему і бажання її змінити. Він був заарештований у 1972 році, а повернувся у 1985-му. Нас розлучили на 13 років. Коли він був ув'язнений, нам не дозволяли побачення, бо ми тоді ще не були розписані. Не встигли одружитися офіційно, і вони цим користувалися. 5 років я їздила до нього «під ворота» і на короткі побачення. Це була мука страшна... Йому дозволяли писати 2 листи на місяць. Але оскільки він писав ще й до батьків, я одержувала тільки одного листа на місяць...»⁴.

Вистояла, бо, як казала, «коли людина живе в тоталітарній країні, вже саме дотримання моральних і духовних цінностей розглядається як непокоря владі, як злочин. Я свідомо й органічно стала на шлях опору комуністичній системі. Такою мене зустрів В'ячеслав. Ми відчували, що нас єднає спільність поглядів, що ми дві половинки одного цілого. Так і йшли поруч до однієї мети. До того трагічного дня...»⁵.

Коли в травні 1985 року В'ячеслав нарешті повернувся до Львова, він знову не мав змоги працювати за фахом. Влаштувався кочегаром. (Десь уже на початках незалежності мені пощастило стати мимовільним свідком того, як В'ячеслав Чорновіл і **Роман Крип'якевич** згадували свою «трудова діяльність» «кочегарами з вищою освітою»). Якраз така праця давала йому змогу провадити активну громадську діяльність: видавати «Український вісник», проводити мітинги, долучатися до створення Української Гельсінської спілки (УГС) як провісниці політичної партії. Чорновіл ні на мить не кидав політичної боротьби: від співголови Народного Руху України і голови Львівської обласної ради до депутата (I–III скликання) у Верховній Раді України. Був також одним із ініціаторів Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.

Тепер Аteна Пашко була поряд із Чорноволом вже як дружина і гідна партнерка опозиційного депутата і політика найвищого рангу, претендента на крісло президента незалежної України. Вона – не бліда тінь, не «жінка Дантова»: «Чому це мені мало вдаватися чи не вдаватися? Я була собою, і В'ячеслав це сприймав як належне, з його боку не було жодного тиску. Ми були в житті партнерами і обоє цим пишалися»⁶.

Їй не бракувало амбіцій. Ще до розвалу СРСР спрямовувала зусилля на створення організації, що обстоювала б інтереси жіноцтва на зразок Союзу українок, що діяв у міжвоєнній Галичині. Це вдалось здійснити 1991 року, відразу після серпневого путчу в Москві. Встала Всеукраїнська жіноча громадська організація – «Союз українок» – «об'єднання жінок для відродження демократичного жіночого руху, утвердження історичних святинь, національних ідеалів, виховання нової генерації української молоді, здатної будувати українську правову демократичну державу». За її керівництва (а Аteна Пашко очолювала організацію впродовж десяти років від моменту створення) Союз українок мав прихильниць у всіх областях України,

³ «Аteна Пашко прожила життя...» https://zikua.tv/news/2012/03/23/atenapashko_pr.

⁴ Аteна Пашко: «Я не політик, а просто патріотка». Дзеркало тижня. № 26 (11–25 липня 2003 р.). Цит. за: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/atenapashko_ya_ne_politik_ya_prosto_patriotka.html

⁵ Там само.

⁶ Там само.

а також широку підтримку в діаспорі, належав до Світової федерації українських жіночих організацій та Всесвітнього альянсу жіночих організацій.

Через кілька місяців після трагічної смерті чоловіка (за не до кінця з'ясованих обставин (25 березня 1999 року В'ячеслав Чорновіл загинув в автокатастрофі під Борисполем) Алена злягла в лікарню з інфарктом. Мужньо пережила розслідування причин смерті чоловіка і його екстумацію. Не впала у відчай, продовжила його політичну місію. Навіть при щораз слабшому здоров'ї залишилася почесною членкинею Союзу українок, належала до політради та проводу Народного руху України. Стала президентом Міжнародного благодійного фонду з популяризації та увічнення пам'яті Чорновола, зокрема видання десяти томів його творів.

Хоча я – львів'янка і до аспірантури жила у Львові, наші дороги з Аленою Пашко перетнулися вже в Києві, де ми мали багато спільних знайомих, зокрема *Михайлину Коцюбинську, Романа Корогодського, Інну Дорофійенко, Миколу й Тамілу Матусевичів*. Інколи зустрічала її в осередку «союзнок» у напівпідвальному приміщенні на вул. Володимирській, неподалік від Музею історії України, коли забігала до її заступниці *Алли Дебелюк*, котру знала ще з хору *Леопольда Яценка*. Але причиною до ближчих стосунків із пані Аленою став львівський «Театр у кошику», засновницею і режисеркою якого є її донька *Ірина Волицька*, а провідною акторкою – *Ліда Данильчук*. Вже з першої вистави за творами і листами *Василя Стефаника* «Білі мотилі, плетені ланцюги...», яку я захоплено дивилася в товаристві Михасі Коцюбинської під час київських гастролей, я стала їхньою «фанаткою» і вже не пропускала жодної вистави.

От як про цей творчий тандем уже в «ковідні» часи написала *Галина Канарська*: «Вони живуть, не думаючи про славу, вони живуть, щоб ми не забували, хто ми і які генії є образом нашої України, хоча більшість з тих геніїв для сучасників як *terra incognita*»⁷. Цей театр – справді унікальне явище в українському театральному житті. Як каже легенда, таку назву вибрали через те, що маленький Лідин син під час репетицій і вистав спав поруч у сплетеному нею кошику.

При скупих реквізитах і куцою акторському складі (часто це – моновистави) їм вдавалося створювати надзвичайно розмаїті вистави з елементами психологічного, магічного і навіть абсурдистського театру. За словами Галини Канарської, досконалий театр твориться у «тиші своєї кухні, бо у Галицькому королівстві немає навіть невеличкої кімнатки для цих унікальних митців. Ми ж культурна столиця на тарілці, і що нам до того, що хтось своє серце простягає нам на долоні і творить якісний мистецький продукт...»⁸.

Попри численні відзнаки й закордонні успіхи українські культурні інстанції не спромоглися надати «Театрові у кошику» навіть приміщення у Львові, тож під опіку в Києві його взяв Центр ім. Леся Курбаса, передусім – в особі *Неллі Корнієнко*, театрознавиці й дружини відомого дисидента *Леся Танюка*. Театр часто гостював на камерній сцені Центру, зібравши невелике, але віддане коло прихильників (серед глядачів був і колишній президент

Віктор Ющенко, і деякі українські політики, і культурні діячі). Пані Алена неймовірно пишалася доньчиними успіхами, хоча на фуршетах після вистав зазвичай скромно стояла збоку і слухала похвали критиків і друзів на адресу Ірини та Лідії. Не пропускала жодної вистави, тож нерідко, дорогою з театру, ми з пані Аленою і моєю приятелькою Магдалиною обговорювали сцени й моменти, що особливо вразили. Пані Алену як глибоко віруючу особу вельми зворушувала вистава «Я йду, Христе» про духовний шлях молодого *Романа Шептицького* (у майбутньому – греко-католицького митрополита Андрея). Як написано в анонсі до вистави, йдеться в ній «про пошук віри, про дорогу до Бога, про усвідомлення своєї місії в житті і не відступництва від неї». А ще про високу культуру почуттів як суто людських, так і релігійних. Тема була вельми суголосна Алені Пашко з її почуваннями власної долі й вибору.

Вона взяла за звичку повідомляти нам про дати гастролей і залишала контрамарки, чому Магдалина вельми тишилася. Їй ішлося не про гроші, а про «щастя мати пані Алену серед близьких знайомих».

На столичному культурному просторі немало цікавих мистецьких подій, ото ж з пані Аленою ми нерідко перетиналися – то на виставці, то на концерті або якихось урочистостях. Так непомітно і зблизилися. Особливо по смерті В'ячеслава і важкій її недужі, бо лікарняне ліжко (а я її неодноразово провідувала) сприяє довірливим бесідам і теплим стосункам.

Правду кажучи, я й раніше знала деякі сторінки життєпису пані Атини кінця 1960-х – початку 1970-х, бо там стрічалися й мої близькі друзі: *Інна Дорофійенко, Михайлина Коцюбинська, Таміла* і *Микола Матусевичі*. Всі знайомі відмічали, що була це елегантна пані делікатної статури, з дивовижними сліпучо-синіми очима, особливим львівським шармом, гордою поставою і незалежним судженням. Однак не треба думати, що вже замолоду вона була полум'яною революціонеркою на кшталт *Рози Люксербург*, яка весь час віддавала лише боротьбі. У молоді роки Алена тишилася родиною, материнством і любила товариство, в якому завше вирізнялася елегантністю.

Інна Дорофійенко – відома реставраторка – згадувала їхнє перше знайомство на автобусній зупинці в Жаб'єму (Криворівні) у далекі шістдесяті. Саме Алена Пашко увела її в українське товариство, остаточно затвердивши за Інною репутацію «бандеровки з Донбасу». Інна підтримувала Алену впродовж довгих років. Коли львів'янка наважилася поїхати за Чорноволом до Києва і не мала де спинитися в чужому місті «без штампів і командировки», Інна давала їй притулок. Пам'ятає, як, прийшовши до них вперше, Чорновіл потягнув носом і мрійливо сказав: «Картоплю пахне».

Михайлина Коцюбинська згадувала драматичніші моменти – наприклад, коли Алену переслідували за зв'язки з Чорноволом. Вона і сама зазнавала «особливої» уваги радянських каральних органів, а ще була першою, хто прийшов на допомогу Алені, коли ту заарештували. Якраз на прикладі Михайлини й Атини легко проглядається відома «езуїтська» практика КДБ – шантажувати звинувачених через тиск і знущання з їхніх рідних і близьких: влаштувати публічні судилища і звільняти з роботи дружин і

⁷ Галина Канарська. Любов предвічна невмируща. Цит. за: <https://zbruc.eu/node/104043>

⁸ Там само. .

сестер, закривати двері вишив студентам, а неповнолітніх дітей змушувати відкрітатися арештованих родичів, обіцяючи всілякі винагороди за згоду або погрожуючи «вовчими білетами» на подальше доросле життя в разі відмови.

От лише короткий фрагмент інтерв'ю Миколи Матусевича з Атеною з цього приводу.

Атена Пашко: *Це був найболючіший удар по найдорощому. Адже лише за переконання батьків дітям перекривали всі шляхи – до вузів, доброї праці, кар'єри. Моїй доні пропонували піти від матері, повторити «подвиг» Павлика Морозова... Мовляв, лише за цієї умови вона зможе отримати вищу освіту. Та в наших родинах виховували дітей із самостійним мисленням і відчуттям справедливості. Я не пригадую випадків, коли б діти дисидентів заради вигоди зрадили своїх батьків.*

М.М.: *Ваша мама, делікатна інтелігентна жінка, як вона переживала переслідування своєї доньки, онуки?*

А.П.: *Тяжко, але гідно. Пригадую один випадок, коли їй було особливо важко, принизливо. Під час одного з обшуків вона була змушена за вимогою працівників КДБ розкривати рота, щоб вони перевірили, чи немає там схованого папірця... Шукали заяву-скаргу мого чоловіка⁹.*

Про те, як не просто було рідним Атени, свідчить ще й такий факт. Знаючи, що органи люблять ставити «прослушку» на телефони в квартирах підозрюваних, родина Атени відмовилася встановлювати телефон, тож «кагебісти» додумалися провертити в стіні дірку від сусідів, щоб ті підслуховували (!). Атена з донькою мусили «переговорюватися» записками, котрі спалювали по прочитанні. Після такої гри Іринці легко давалася наука в лєнінградському театральному інституті, бо коли її виключили з комсомолу, в Україні вона не могла вступити у виш навіть у Горлівці. Ірина стала театрознавицею, захистила кандидатську дисертацію про творчість *Леся Курбаса*. Але душа тяжіла до творчості. Мамині друзі, насамперед Михайлина Коцюбинська та Інна Доробієнко, з ентузіазмом сприйняли її новий вибір, а вона була рада бачити їх глядачами; з любов'ю згадує «маму Михайлину» і зберігає сентимент до пані Інни.

Давні знайомства з київськими друзями поновилися вже в незалежній Україні, коли пані Атена переїхала до Києва. Особливу близькість вона відчувала до Михайлини. Неодноразово бачилися на Михасиних днях народження, а ще мимоволі я ставала свідком їхніх телефонних розмов (а вони зідзвонювалися чи не щодня), коли Атена упорядковувала творчу спадщину Чорновола і потребувала приятельчної поради, особливо в її гарячих дискусіях із сестрою В'ячеслава Валентиною.

Коли пані Атена відійшла від справ, почастишали контакти з Інною Доробієнко. Знаючи, що ми часто бачимось із Інною, запрошувала нас в свою улюблену кав'ярню «Реприза» на вулиці Богдана Хмельницького неподалік їхніх домівок, де обидві пані довго вибирали столик, а мене прикликали експерткою у виборі меню (бо ж я – кавоманка, і за їхнім уявленням розбираюся в смаколиках). Завершувалася зустріч невеликим «спацерком».

Добре запам'яталася наша, здається, остання спільна зустріч. Пані Атена мала проблеми з очима, перенесла складну операцію, але зір на одному оці таки не вдалося зберегти. Дуже потерпала, що вона «сліпа», і всі це бачать. Хоча насправді збоку це було ледь помітно, в чому ми й старалися Атену переконати. Невдовзі по операції ми з пані Інною «витагнули» її на прогулянку вулицею Франка. Стояла справжня весна. Вже не згадаю, що то був за день, але Київ був чомусь геть безлюдний. За ботанічним садом яскравою червоною кулею сідало сонце. Захоплені з'ясуванням, скільки насправді бачить Атена, ми не відразу зауважили чолові'ягу, що йшов назирці за нами десь іще від Володимирського собору. А він, вочевидь, зацікавлений нашою розмовою (треба сказати, ми доволі голосно дискутували українською), почав упадати: *«Дівочки, ви такіє славіє, ви мнє так нравітєсь. Откуда ви прієхалі?»* Найбухливіше зреагувала правдолюбка Інна: кинулася на нього з зауваженням, що ми йому «не дівочки», і насправді це він «понаєхав», бо звертається російською, а ми – в себе вдома. Пані ж Атена миттю стала в горду позу, як і належить елегантній дамі, що не вважає за доречне відповідати на дурниці. Стояла боком і, звісно, в темних окулярах, через які не видно вади зору.

На відміну від Інни, вона звикла до уваги сторонніх. Відколи Чорновіл став «легальним» опозиціонером, а вона нерідко бувала поруч, Атену почали впізнавати на вулиці. По концертах чи зборах її часто супроводжував натовп прихильниць, які навіть не завжди могли правильно вимовити ім'я і часто затаїлися, але з обожнюванням дивилися на Чорноволову дружину. Вона мило усміхалася і чємно дякувала. Якось по виставі (мова про двотисячні роки), коли й під вечір було спекотно, з вдячності запропонувала своєму щебетливому ескорту в особі близько п'яти жіночок пригоститися прохолодним соком у імпровізованому кафе коло фонтану на «Золотих воротах». Такі забігальнівки виникали тоді на кожному кроці, як гриби, але «кусалися» цінами, тож, правду кажучи, більшості з нас були малодоступні. Ми, глянувши на ціну, вирішили, що соки для всього товариства – то буде задорого і скромно запропонували мінеральну воду. При оплаті ж з'ясувалося, що вода навіть дорожча за сік (!), і Атена гонорово заплатила за всіх.

Була справді щедрою особою, готовою відгукнутися на перший же поклик. Знаючи, що донька Михайлини Коцюбинської втратила роботу і не має доходів, домовлялася з **Осипом Зінкевичем** і **Геннадієм Удовенком**, щоб організувати допомогу, і сама щомісячно давала тисячу гривень. Навіть по смерті чоловіка, маючи немало віку і всіляких болячок, пані Атена не відмовляла в допомозі. До неї зверталися жінки з усієї України: телефонували, приходили додому. Прохачів не бракувало, та сили вже були не ті, тож вона інколи скаржилася, що хатній телефон не змовкає, хоча вже немає Славка, а вона живе в іншому місці. Питала, чи пам'ятаю я їхню стару квартиру.

У помешканні Чорноволів на вулиці Панаса Мирного я була двічі – уперше, коли, відвідуючи **Віру Пороську**, перетнулася з пані Атеною біля ліфта й отримала запрошення заглянути до неї «по-львівському». Була і друга кава. Але ці зустрічі якось не запам'яталися.

⁹ Атена Пашко: «Я не політик, я просто патріотка»...

Натомість досі стоїть перед очима картина про величезний натовп під депутатським будинком у день мото-рошної звістки про трагічну загибель Чорновола: тоді всі хотіли висловити співчуття.

Звісно, що після тих, досі повністю не з'ясованих обставин трагічної загибелі Чорновола, вона не мала сили лишатися в депутатській квартирі, тож разом із онуком Васильком перебралася на вулицю Івана Франка, неподалік від Володимирського собору, бо, за клопотанням Удовенка, міськрада надала їм цю квартиру. І розташування в подвір'ї за аркою, навпроти Міністерства культури, і будинок у строгому стилі (згодом його, як і багато центральних будинків, «надбудували», тож довгий

час за вікнами падав будівельний дощ, супроводжуваний гуркотом згори), і саме світле просторе приміщення були варті захоплення, але мою увагу традиційно привертають домашні бібліотеки й картинні «галереї». У цій домівці в око впадали два портрети: В'ячеслава і Атени – поруч на стіні у вітальні. Це роботи пензля **Віри Баринової-Кулеби**, художниці з усіма можливими мистецькими регаліями і знаною далеко за межами України. Її картини експонували в Європі, США, Китаї, виставляли на аукціонах Сотбі й Крістіс. Вона (не за званням, а за світосприйняттям) і справді була народною художницею, і В'ячеслав Чорновіл відразу це зауважив. Він був першим депутатом, хто побував у майстерні мисткині, і стояв, онімільй від краси побаченого. А вона, розуміючи велич Чорновола в сучасній історії України, увіковічила його образ на полотні. Спокійно і, сказати б, умиrotворено він дивиться на глядачів – так, наче перемогу вже здобуто.

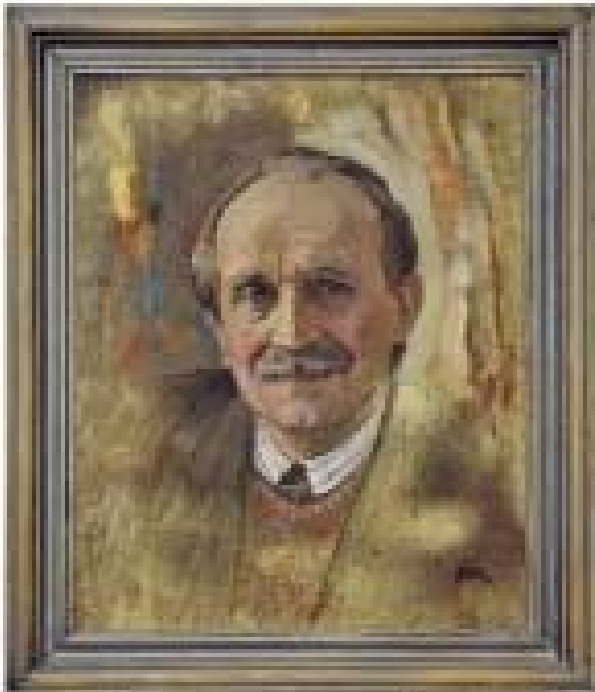
Історію створення портретів подружжя (бо ж Віра Барінова-Кулеба не могла обійти увагою і В'ячеславу дружину) описала **Людмила Бараневич**, приятелька і колега Чорновола ще з часів роботи в газеті «Молода гвардія».

Зі слів Людмили, під час сеансів Атена читала свої вірші, що не могли не зворушити художницю. Результат перевершив усі сподівання: Атену зображено тут у її улюбленій батиковій хустині на шиї. Золотоволоса, з ясними очима і проникливим поглядом, сповненим віри, надії і любові. Свого часу **Леонардо да Вінчі** вигадав «сфумато» – власний спосіб, як наповнити полотно світло-повітряною атмосферою. Мені видається, що Барінова-Кулеба винайшла своє золотисте «сфумато», доповнивши сповнений чару й гідності образ пані Атени атмосферою легкої загадковості.

А от враження перших глядачів: «Ми (подружжя **Пашко-Чорновіл** та **Людмила Бараневич**. – **М. П.**) прийшли до майстерні **Віри Іванівни**, так би мовити, презентацію портрета. Коли художниця його відкрила, слів забракло.... Не хотілося нічого коментувати. **Віри Іванівні** і як митцю, і як жінці вдалося все зрозуміти й відчутти в її видатній героїні... Я спитала **Славка**: “Ну як тобі портрет?” Він вигукнув: “Прекрасно!” Потім, хитрувато скинувши головою, мовив: “А головне, що мовчить!”. **Пані Атена**, весело глянувши на чоловіка, розсіялася: “Так-так, то лише на портреті, любий!”. Обстановка розрядилася, і ми напередмі почали обговорювати твір **Віри Іванівни** – портрет **Атени Пашко**, дружини, соратниці **В'ячеслава Чорновола**. Вони за ці роки й не розлучалися – портрети були поруч на стіні. Тепер їхні душі знову з'єдналися і спочивають разом на березі вічної ріки»¹⁰.

Нині портрет пані Атени зберігається у її доньки.

Таких ліричних моментів подружжю бракувало. На приятельські зустрічі, відвідання театру чи просто милування заходом сонця їм було відведено лиш децимів часу, особливо відколи Чорновіл став народним депутатом і очільником Руху: кожен робочий день був напружений, насичений зустрічами, перемовинами, виступами, роз'їздами. Під час від'їздів чоловіка пані Атена, як сама казала, жила телефонними дзвінками і заспокоювалася лише тоді, коли чула в слухавці рідний голос.

Віра Барінова-Кулеба. Портрети народного депутата України В'ячеслава Чорновола та його дружини Атени Пашко

¹⁰ Цит. за: Людмила Бараневич. Два портрети в інтер'єрі // «Віче», Громадянське суспільство, №7, квітень 2012.

¹⁰ Там само.

У ту фатальну ніч 25 березня 1999 року, вертаючись із відрядження, він зателефонував із Кропивницького (тоді ще Кіровограда) і пообіцяв зателефонувати з дороги. Але її охопила неймовірна тривога (як казала, ввижались заклобочені чорні хмари), тож коли в умовлений час телефон мовчав, відчула, що сталося найжахливіше. Віщі знаки, за її словами, являлися їй згодом неодноразово. Після панахиди в греко-католицькій церковці св. Миколая на Аскольдовій могилі побачила біля надкупольного хреста білу голубку, яка прилетіла рівно в поминальний день наступного року – «знак від Славка».

Відчуваючи по смерті чоловіка великий біль, потребувала розради. Тоді почастишали відвідини церкви і розмови з о. **Ігорем Ониськевичем**. Інколи ми разом повертали-ся з церкви чи ходили на могилу Чорновола. Пані Атена залишалася естеткою і тут: не терпіла штучних квітів, що їх лишали шанувальники, натомість ставила вишуканий букет чи сосновий вінок із китицею калини.

Атена Пашко. Фото Бориса Корпусенка

Її життєві сили поволі маліли, й вона з радістю приймала знаки уваги й підтримки і, навпаки, потерпала, коли щось не вдавалося. Якось, переплутавши церкву, не потрапила на хрестини мого онука, чим вельми засмутилася, кілька раз перепрошувала і заспокоїлася тільки тоді, як я прийшла за подарунком. Натомість була інша зустріч у тій церкві – відсвяткували мій ювілей. Саме на Стрітення зібралось добірне товариство чи не всіх моїх друзів. Після прегарного концерту з колядами і щедрівками у професійному виконанні церковного хору (серед хористів був і мій син Маркіян), ми мали частунок і довго співали улюблених пісень, згадуючи і старі галицькі, жартівливі й «батьарські». Пані Атена радо підспівувала.

А от іще один штрих до її портрета. Розповідала, як в дитинстві писала вірші й час від часу друкувала їх у періодиці, але за радянських часів збірок принципово не видавала, тож знали про неї переважно в колі однодумців (ще на початку 1960-х її поезію схвально сприйняв **Борис Антоненко-Давидович**, а В'ячеслав уважав, що вона виграла б як поетка, якби змістила акцент із суспільно корисної праці на поетичну творчість). Перші збірки вийшли за кордоном: «На перехрестях» (Мюнхен, 1989), «На вістрі свічки» (Балтимор-Торонто, 1991). І лише 1994 року у видавництві «Український письменник» вийшла її збірка «Вірую».

Пані Атена, як і її приятелька Михайлина Коцюбинська, з ентузіазмом і надією сприйняла Помаранчеву революцію; якраз у Михасиній квартирі подарувала мені свої роздруковані тексти – поетичні рефлексії на побачене. Ці вірші увійшли в останню її збірку «Лезо моєї стежки» (Київ: Смолоскип, 2007) у видавництві **Осипа Зінкевича**, її великого шанувальника. Важко назвати іншого діаспорського діяча, котрий зробив би більше для відстоювання України в світі – від часів радянського тоталітаризму, коли жив у Сполучених Штатах, до часів Незалежності, коли заснував у Києві однойменне видавництво і Міжнародний благодійний фонд. Саме у приміщенні «Смолоскипа» в тісному колі відбулася презентація збірки. Пані Атена була розчулена до сліз щирим і сердечним прийняттям. Обидві українські збірки маю з авторським автографом.

Попри всі українські негаразди і повільний прогрес у справі державності Атена Пашко не втрачала віри в краще майбуття: «Колись я думала: коли буде український прапор, тризуб, можна буде співати гімн – вже буду щаслива. Але якщо вони і є, але вихолощені, то сумно, прикро. Дуже прикро і аж страшно робиться, що через двадцять років мусимо повертатися до тих початків, що досі не можемо скинути з себе ярмо раба, що треба відроджувати окрадену духовність, знівечену мораль, потоптану мову, сплюндровані святині... Але надія не вмирає»¹¹.

Атена (Афіна) – одна з верховних богинь Олімпу. Вшановувалась як покровителька військового мистецтва, мудрості та ремесел. На противагу Аресові – богові нерозсудливої відваги, жорстокої, агресивної, часто несправедливої війни – Афіна вважалася покровителькою війни оборонної, котра допомагає обранцям у мить крайньої небезпеки і веде їх до звитяги.

Чи здогадувався батько, даючи доні ім'я небожительки Олімпу, котру з іпостасей богині їй доведеться втілити? ■

ДНІПРОВІ РОЗДУМИ

**Зойкнула чайка, крилом черкнула,
Із Дніпра краплю води черпнула.
Та й полетіла над сиві кручі,
Та й причаїлась в вербі плекучій.**

**Вилети, чайко, вилети, мила!
Чай не стомилися ще твої крила?**

**Вилети, чайко, на води карі,
а чи не їдуть турки-татари?
Вилети, чайко, на тихі плеса,
може, зла доля ляха принесла?**

**Турки-татари в себе осіли,
Польській пані втратили силу ...
Хто ж, не спитавши у Дніпра броду,
Знов каламутить чистую воду?**

**Вилети, чайко, над сині хвилі,
Зачерпни, чайко, із Дніпра сили! ■**

Атена Пашко

Зі збірки «На перехрестях», 1989 р.